

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Кіровоградського державного
педагогічного університету
імені Володимира Винниченка*

ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИЧНОЇ СИСТЕМИ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО АРЕАЛУ СТЕПОВОГО ГОВОРУ

Історія формування північно-західного ареалу степового говору зводиться до оформлення спільних рис діалектів нової формації. Загальновідомо, що степовий говір виник унаслідок переселення й дозаселення степових районів України в 17–18 ст. і остаточно сформувався у 19–20 ст., тобто це один із новожитних говорів південно-східного наріччя. Ареально найбільший не лише в межах південно-східного наріччя, а й усього українського діалектного континууму, степовий говір має строкату історію формування й неоднорідне дослідження мовознавцями. Це і спонукає науковців до розвідок мовознавчих і позалінгвістичних факторів, що впливають на вивчення мовної картини світу степовиків.

Територія поширення степового говору включає південно-східні райони Кіровоградської, Дніпропетровської, Луганської областей, Крим, окремі райони Миколаївської, Одеської областей, Запорізьку, Донецьку, Херсонську області [2, с. 213; 3, с. 43]. Своєрідність його досліджували С. Бевзенко, П. Грищенко, Я. Нагін, В. Дроздовський, А. Москаленко, А. Муқан, В. Пачева, Г. Пелих, Т. Поляруш, А. Поповський, І. Приймак, В. Нагіна, С. Самійленко, З. Сікорська, В. Чабаненко, Б. Шарпило та ін. Однак степовий говір на території Кіровоградщини, за винятком географічної лексики [10] та лексики і фразеології народної медицини [7], ще не був об'єктом комплексного аналізу мовознавців.

Саме визначення чинників, що вплинули на формування лексики степового говору, поширеного на території Кіровоградської області, його місце серед українських діалектів, а також виявлення основних рис, що виникли внаслідок міжмовного та міждіалектного впливу, є метою розвідки.

Кіровоградщина – строкатий в етнографічному стосунку регіон. Саме степова її частина є місцем контактування багатьох етносів: українців, росіян, білорусів, молдаван, євреїв, болгар, вірмен та ін. Етнічні потоки відомі з часів військового заселення Нова Сербія (сучасний Новомиргородський район) полку Івана Хорвата (початок 18 ст.), болгарських поселень (сучасний Вільшанський район) у другій половині 19 ст., молдаван – 30–40 рр. 20 ст. (Новоукраїнський, Бобринецький, Добровеличківський райони), українці з інших регіонів – із Полтавської, Чернівецької, Чернігівської й Київської областей, а також переселенців із Росії, Білорусі.

Примітною ознакою, яка вже попередньо звертає на себе увагу, є те, що аналізований ареал степового говору сформований із неоднорідних діалектних елементів, а також є наслідком міжмовних взаємовпливів. Важливо й те, що діалектні риси української мови при змішуванні їх з іншими витискуються й відмирають, а ті, які виявляють стійкість, зберігаються й поширюються. Прикладом фіксації таких явищ може бути аматорський короткий словник говірки старообрядців села Злинка Маловисківського району, укладений місцевою дослідницею О. Головановою [8].

Єдність жителів степового регіону особливо виразно виявилась унаслідок тяжіння економічного та адміністративного життя до міста Кропивницький (раніше Кіровоград, Зінов'євськ, Єлисаветград), що стало центром не тільки значної територіальної одиниці, а й культурно-історичним осередком мовного життя. В економічному поступі міста спостерігається вплив говорів інших регіонів України, говорів російської мови та інших мов.

З часом змінювався статус степових говорів: із периферійних наріччя наповнюються лексикою середньо-наддніпрянських говорів, які теж уходять до складу південно-східного наріччя, і подільських говорів південно-західного наріччя, що об'єднує спільність мовлення на території всієї області.

Як бачимо, безперервність і єдність у розвитку мовного життя основного населення Кіровоградщини – факт, яким треба керуватися, вивчаючи степові говори Центральної України. Зміни в духовному житті, які закономірно відбувалися протягом тривалого минулого, виявлялись на базі й у межах того основного, що характеризує Кіровоградщину як складову споконвічну частину східнослов'янського світу.

Отже, утворення степового говору має прямий стосунок до історичних подій в Україні, що спричинили міграційні рухи українського населення, інтенсивне змішування українців з іншими етносами. Відтак він виник унаслідок взаємодії історичних і лінгвістичних чинників і є живою картиною відображення історії української мови.

Не тільки історичні чинники формування соціуму вплинули на загальний характер місцевих говірок.

Водночас в українській діалектологічній науці досі немає єдиної думки ні щодо ареалу функціонування степового діалекту, ні щодо його монолітності. З огляду на ареал і функціонування степового говору, причиною значного розширення його зони стало те, що значна частина його структурних особливостей постала як типові явища його системи з інших діалектів.

Лексичні, лексико-фонетичні особливості їх помічені на рівні запозичень, наприклад, із російської, болгарської мов. Фонетичні й морфологічні риси притаманні словам, що мають паралелі в інших українських говорах.

Усе це створює враження строкатості лексичних, фонетичних і граматичних особливостей місцевих говірок, які в процесі формування увібрали в себе деякі властивості різних діалектних груп української мови.

З-поміж лінгвогеографічних студій північно-західного ареалу степового говору відомими розвідками є монографія І. Матвіяса «Українська мова та її говори» [13], де степовий говір за «Атласом української мови» [1] ділиться на західностепові та східностепові говірки, межа між якими пролягає приблизно по ріці Інгул [13, с. 122]. Дослідником виділяються **фонетичні** риси степових говорів:

– **гіперичні явища**: *очител'ка, бомага, окаційя*; відсутність чергування [о] з [і]: *война, конець, звон*; заміна [дж], [дз] звуками [д], [з]: *ход'у, кукуруза, звонок*; відсутність чергування задньоязикових приголосних із шиплячими і свистячими: *у вух'і, на рук'і, мух'і*;

– **фонетико-граматичні**: відмінювання іменників з основою на м'який приголосний і [ж], [ч], [ш] за зразком іменників твердої групи: *межою, грушою*; відсутність чергувань приголосних [д], [т], [з], [с] під час дієвідмінювання: *крут'у, вод'у, прос'у, сид'у*;

– **фонетико-лексичні**: часте вживання голосного [і] на місці давнього ненаголошеного носового [е] у слові *колóдiзь* (колодязь); вимова голосного [и] після губних приголосних на місці й у запозичених словах (*фамілія*); часті випадки відсутності чергування приголосних [г], [к] із [з], [ц] у відмінкових формах іменників (*на дорóгi, ялі́нкi*); інфінітив дієслів з основою на голосний із кінцевим -ть (*сиді́ть, ході́ть*); звукова будова слів: *вим(н)ба́р* (амбар), *бльо́ск* (блиск), *ві́шкварка* (шкварка), *глушпéт* (глушко); вимова [н] замість [л] у слові *манéнький* тощо.

За даними АУМ І. Матвіяса зафіксував також особливості морфології, проте лексичні риси, як указує мовознавець, за даними АУМ поодинокі:

– уживання слів: *конюшня* (приміщення для коней і корів або приміщення для всіх свійських тварин), *красу́ця* (цвіте – про жито), *гичка* (картоплиння), *косови́ця* (жнива), *кою́* (вигук, яким відганяють коней);

– наявність слів: *каю́к* (човен), *копа́нь* (криниця), *тирі́ш-тирі́ш* (вигук, яким відганяють овець), *гу́ль-гу́ль* (вигук, яким кличуть гусей) і деякі інші [13, с. 123].

Зрозуміло, що дані атласу не можна вважати вичерпним матеріалом для групування українських говорів. АУМ не охоплює всіх можливих діалектних явищ, за якими українська мова членується на говори, до того ж діалектна лексика в атласі представлена тільки фрагментарно.

Розв'язати цю проблему дослідження північно-західного ареалу степового говору повинні т. зв. обласні діалектологічні атласи, монографічні описи окремих говорів.

З-поміж сучасних спроб уточнення лінгвістичних карт відзначаємо регіональне вивчення лексики на позначення одягу, взуття, головних уборів і прикрас, а також її морфологічних і фонетичних особливостей Т. Щербиною [19], яка дослідила окремі говірки на півночі досліджуваного нами ареалу. Це й широко відомі праці В. Ващенко «3 історії та географії діалектних слів» [6], «Лінгвістична географія Наддніпрянщини» [5], де поряд із середньонаддніпрянськими говірками фіксуються говірки кількох населених пунктів порубіжного степового говору.

Серед атласів тематичного спрямування відзначаються дані за кількома населеними пунктами Кіровоградщини, зокрема північно-західного ареалу степового говору, в лінгвогеографічному дослідженні І. Сабадош «Атлас ботанічної лексики української мови» [16].

Проведене нами часткове картографування (24 карти) на матеріалі народної географічної термінології Кіровоградщини [10, к. 5, к. 16] (це визначення географії семантики окремих лексем і їх дериватів) показує ареальні варіанти на північному заході області.

Лексикографічно північно-західний ареал степового говору відображено в уже названих словниках: О. Вікторіної «Словник лексики та фразеології народної медицини й лікувальної магії Кіровоградщини» [7] (38 говірок) і Т. Громко, В. Лучика, Т. Поляруш «Словник народних географічних термінів Кіровоградщини» [11] (173 говірки), а також В. Чабаненка «Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини» [20] (4 говірки), А. Москаленко «Словник діалектизмів українських говорів Одеської області» [15] (2 говірки).

Місцеві говірки представлені в монографіях В. Ващенко «Полтавські говори» [4] (4 говірки), О. Могили «Метеорологічна лексика українських говорів» [15], а також окремих розвідках Т. Марусенко «Матеріали к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов)» [12] (27 говірок), Т. Терновської «Ковальська лексика українських говорів» [17] (5 говірок).

Проте не можна залишити поза увагою той факт, що північно-західний ареал степового говору має власні формальні й семантичні риси, що виявляються на різних рівнях мовної системи.

Найвиразніше вони виявляються в лексичних особливостях, а не в граматичній будові. Лексична система обстежуваного ареалу яскраво демонструє взаємозумовленість історії й географії діалектних слів, що сприяє створенню лексичних одиниць різного значення, різної форми, різної активності вживання, різного територіального поширення.

Характерною ознакою центральноукраїнських говорів є факти лексичної системності. Показовими вважаємо **назви на позначення географічних об'єктів, пов'язаних із рельєфом**, які досліджені нами в контексті народної географічної термінології [10, с. 28–34]:

ЛСГ «камінь»:

Назва каменю: *большак, борозна, брила, брило, брилак, брилюка, бруяка, булижник, булдижник, булдижник, булиш, бут, вал, валун, глиба, голяк, голиш, груда, грудка, злам, камак, камінь, каминь, камінюка, килик, кругляк, кусок, кусок скали, лежень, обривок, одинак, плита, сіряк, скала, скеля, скеліна*.

Назва скелі: скаля, скалюка, болване, брила, бриля, вал, валуни, скала, скали, скалля, скалюка, стінка, виступ.

Назва печери: грот, дірка, конура, лазище, нора, печера, печура, пещера, пещера, пищера, піщера, підвал, підземелля, сурка, темниця, тонель, тунель, тунеля, углублення, хід, ход, ховалка, хованка.

Назва щілини в землі: розводина, тріщина, тріщина, щілина, щелина, щель.

ЛСГ «місце добування матеріалів для господарських потреб»:

Назва місця добування каменю: бруяки, каменоломня, каменяря, камняря, кам'яниця, кам'яря.

Назва місця добування глини: глинярник, глинисько, глинище, глиняк, глиняник, глиняна, глиняр, глиновал, глиновальня, відкрита шахта.

Назва місця добування глини й піску: вибоїна, катакомба, шахта.

Назва місця добування піску: піщище, піщище, пісковище, пісок, піщаник.

Назва місця добування вапна: вапняк.

Назва місця добування води: вибоїна, водокачка, скважина.

Окреслені тематичні пріоритети називальних комплексів демонструють як факти типових мовних утворень, так і зв'язки їх із дійсністю. Північно-західний ареал степового говору свідчить про життєві переваги, характер провідної діяльності, особливості географічного середовища переважно сільського населення Кіровоградщини, втілених у мовних відповідниках реалій.

Діалектні лексичні одиниці виразно відображають тривалі різносторонні зв'язки із суспільно-історичним розвитком і місцевою культурою народу.

Номінації, тобто способи називання реалій, осмислення цього мовною практикою, творення системи назв, взаємини її складових частин, відображені в назвах тонкощі видозміни мислення мовця в процесі називання, різноманітні засоби використання мовцем готової мовної форми – все це простежується на пропонованих матеріалах.

Отже, лексика північно-західного ареалу степового говору – це наслідок, по-перше, давніх контактів автохтонних прото- чи східнослов'янських діалектів й української мови з іншими мовами (переважно слов'янськими), по-друге, взаємодії сучасних українських діалектів і говірок, а також пізніших впливів слов'янських (переважно російської) мов на українську мову та її діалекти. У зв'язку з цим більшість досліджуваних лексем має спільнослов'янське коріння й характеризується спорідненою семантикою.

Запозичені лексеми становлять незначну групу. Серед них виразно виділяються і знаходять свої семантичні паралелі з автохтонними лексемами росіянізми, болгаризми, молдаванізми.

Крім семантичних особливостей, лексика північно-західного ареалу степового говору, зокрема Кіровоградщини, містить багато інших цікавих зв'язків і властивостей (фонетичних, словотвірних, морфологічних тощо), вивчення яких доповнить уявлення про розвиток місцевого мовлення та засвоєння краю. Тому проведене дослідження є лише одним із необхідних кроків на шляху до повнішого пізнання цілісної картини формування лексико-граматичної системи української мови й умов її функціонування.

Перспектива системного вивчення лексики досліджуваного ареалу – це подальші дослідження не лише словникового складу цієї частини степового говору, а й опис його на текстологічному, етнографічному матеріалах тощо. Усе це сприятиме вивченню діалектної мови в синхронії й діахронії, вирішенню проблем, пов'язаних із їх сучасним станом і генезою. Виділення меж діалектів актуальне й, на думку П. Гриценка, «переводить статичні ареальні протиставлення у варіативні моделі» [9, с. 223] на рівні слов'янського континууму.

Література:

1. Атлас української мови : у 3 т. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. I : Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – 1984. – 498 с.
2. Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С.П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.
3. Бевзенко С.П. Діалектні групи і говори української мови / С.П. Бевзенко. – Одеса : [б. в.], 1975. – 55 с.
4. Ващенко В.С. Полтавські говори / В.С. Ващенко. – Х. : [б. в.], 1957. – 539 с.
5. Ващенко В.С. Лінгвістична географія Наддніпрянщини / В.С. Ващенко. – Дніпропетровськ : [б. в.], 1968. – 158 с.
6. Ващенко В.С. З історії та географії діалектних слів / В.С. Ващенко. – Х. : ХДУ, 1962. – 175 с.
7. Вікторіна О.М. Словник лексики та фразеології народної медицини й лікувальної магії Кіровоградщини / О.М. Вікторіна. – Кіровоград : Центр.-укр. вид-во, 2006. – 436 с.
8. Від діда-прадіда : [словник злинського говору] / упор. О.В. Голованова. – Мала Виска : [б. в.], 2014. – 28 с.
9. Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики / П.Ю. Гриценко. – К. : Наукова думка, 1990. – 272 с.
10. Громко Т.В. Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини) : [монографія] / Т.В. Громко. – Кіровоград : РВЦ КДПУ, 2000. – 172 с.
11. Громко Т.В. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини / Т.В. Громко, В.В. Лучик, ТІ. Поляруш. – К.-Кіровоград, 1999. – 224 с.
12. Марусенко Т.А. Матеріали к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) / Т.А. Марусенко // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика). – М. : Наука, 1968. – С. 206–255.
13. Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори / І.Г. Матвіяс. – К. : Наукова думка, 1990. – 168 с.
14. Могила О.А. Метеорологічна лексика українських говорів / О.А. Могила. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2008. – 213 с.
15. Москаленко А.А. Словник діалектизмів українських говорів Одеської області / А.А. Москаленко. – Одеса: [б. в.], 1958. – 78 с.

16. Сабадош І.В. Атлас ботанічної лексики української мови / І.В. Сабадош. – Ужгород, 1999. – 104 с.
17. Терновська Т. Ковальська лексика українських говорів / Т. Терновська // Український діалектологічний збірник. – К., Довіра, 1997. – Кн. 3 : Пам'яті Тетяни Назарової. – 1997. – С. 399–427.
18. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпряни : у 4 т. / В.А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1–4.
19. Щербина Т.В. Середньонаддніпрянсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглос : автореф. дис. ... канд. філол наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т.В. Щербина ; Інститут української мови НАН України. – К., 2003. – 23 с.

Анотація

**Т. ГРОМКО. ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИЧНОЇ СИСТЕМИ
ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО АРЕАЛУ СТЕПОВОГО ГОВОРУ**

У статті проаналізовано історичні та лінгвістичні фактори, що вплинули на формування лексики північно-західного ареалу степового говору, поширеного на території Кіровоградської області. Указані всі відомі лінгвогеографічні, лексикографічні студії й розвідки, в яких фіксуються окремі говірки Кіровоградщини, зокрема її степовий говір. Як приклади подаються дані часткового картографування та лексикографічного опису північно-західного ареалу степового говору на матеріалі народної географічної термінології Кіровоградщини.

Ключові слова: діалектологія, лінгвогеографія, ареал, степовий говір, історичні чинники, лексика, говірка.

Анотация

**Т. ГРОМКО. ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ
СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО АРЕАЛА СТЕПНОГО ГОВОРА**

В статье проанализированы исторические и лингвистические факторы, которые повлияли на формирование лексики северо-западного ареала степного говора, распространенного на территории Кировоградской области. Указаны все известные лингвогеографические, лексикографические исследования и разведки, в которых фиксируется отдельный говор Кировоградщины, в частности ее степной говор. В качестве примеров приводятся данные частичного картографирования и лексикографического описания северо-западного ареала степного говора на материале народной географической терминологии Кировоградщины.

Ключевые слова: диалектология, лингвогеография, ареал, степной говор, исторические факторы, лексика, говор.

Summary

**T. HROMKO. FEATURES OF LEXICAL SYSTEM OF NORTH-WESTERN
OF THE HABITAT OF THE STEPPE DIALECT**

In the article analyses the historical and linguistic factors, which influenced on forming of vocabulary of north-western natural habitat of steppe manner of speaking, widespread on territory of the Kirovohrad area. All are indicated linguogeography is known, lexicographic studios and secret services the separate manners of speaking of Kirovohrad area are fixed in which, in particular her steppe manner of speaking. As set example data of the partial mapping and lexicographic description of north-western natural habitat of steppe manner of speaking on material of folk geographical terminology of Kirovohrad area.

Key words: dialectology, linguogeography, natural habitat, steppe dialect, historical factors, lexic, manner of speaking.